

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ZÂD SESİ TARTIŞMALARI

Dil'in yaşayan, gelişen dolayısıyla yok olabilen bir varlık olduğu bilinmektedir. Elli yıl önce kullanılan bazı sözcüklerin kullanım dışı kaldığını hepimiz bilmekteyiz. Bu durumda değişimin halen yaşanmakta olduğunda şüphe yoktur. Bildiğimiz bir şey daha vardır ki o da konuştuğumuz dilin yöreden yöreye değişen kullanım biçimlerine ve farklı seslere sahip olduğudur. Farkında olduğumuz bu olguyu dert edinmeyiz, çünkü muhatabımızı bir şekilde anlarız. Bu farklılığın yarattığı latif durumlar bazen hoşumuza da gider ve güler geçeriz. Bu olgunun dünya üzerinde yaşayan ve yaşamış olan bütün dillerde var olduğu bir gerçektir. Buna mukabil tarih boyunca medeniyet kurmuş ve bütünlüğünü korumaya çalışan bütün milletlerde dilin değişimini engellemek daha doğrusu dili korumak ve arındırmak maksadıyla gramer oluşturma çabası da var olagelmıştır.

Dil, tabiatı itibarıyla konuşanları tarafından gelişime ve değişime açıktır. Öte yandan dili sınırlamaya çalışan gramer oluşturma çabaları da haklı bir çabadır. Korunmak istenen dil kutsal bir metnin diliyse koruma çabası da kutsal bir hal alır. Dili koruma çabaları yaygın olarak kendini sözdizimi (syntax) usulleri oluşturma faaliyeti olarak göstermişse de yapısına göre diller, biçimbilim (morfoloji), anlam-bilim (semantik) ve sesbilim (fonetik) yönleri ele alınarak da korunmaya çalışılmıştır. Bu alanların içinden fonetik çalışmaların gelişiminin, diğer alanlara nispetle, kutsal metinlerle daha sıkı bir bağının olduğu görülür. Nitekim sesbilim çalışmalarında ismini duyuran iki önemli dil, kutsal metinleriyle bilinen Sanskritçe ile Arap dili olmuştur.

Arap dili Kuran dili olması sebebiyle titizlikle korunmaya çalışılmıştır. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren dili koruma emarelerini görmek mümkündür. Kuran ayetlerinin dizinine dikkat edildiği kadar telaffuzuna da dikkat edilmiştir. Buhârî'de geçen bir rivayette Hz. Ömer şöyle anlatır: "*Hişâm b. Hakîm b. Hizâm'î Furkan suresini benim okumakta olduğumdan başka lehçe üzerine okurken işittim. Bana o sureyi Rasulullah okutmuştu. Hemen önüne geçmeyi kurdum. Sonra onun namazdan ayrılmasını bekledim. Sonra ridâsına/elbisesine sarılıp çektim ve kendisini Rasulullah'a getirdim ve: ben bundan Furkan suresini Sen'in bana okuttuğundan başka bir lehçe üzere okurken duydum, dedim. Rasulullah bana: 'Onu serbest bırak' buyurdu; sonra ona hitaben: 'Oku' dedi. O da okudu. Rasulullah: 'Bu sure işte böyle indirildi' dedi; sonra bana: 'Oku' dedi, ben de okudum Rasulullah yine: 'Sûre işte böyle indirildi. Şüphesiz ki, Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir. Bu yedi ile indirilmiş olandan,*

N. Nihal İNCE

Dr., Meram Müftülüğü
Kur'an Kursu Öğreticisi

kolay geleni okuyunuz' buyurdu"¹. Hz. Peygamber döneminde gösterilen bu titizlik sahabeden tabîlere ve sonraki dönemlere intikal ederek kıraat ilmi ve arkasından tecvit ilminin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Hicrî üçüncü asrın başlarından itibaren zâd sesinin za sesiyle karıştırıldığı, o dönemlerde telif edilmeye başlayan iki harfi birbirinden ayırmaya yarayan kitapçıklardan anlaşılmaktadır. Bu olgunun çok eskiye dayandığını gösteren rivayetler de bulunmaktadır. Rivayete göre Hz. Ömer'e bir adam gelerek: "Müminlerin emiri, geyikten kurban olur mu?" diye sorar, ancak "ظي" kelimesini zâd harfiyle "ضي" diye telaffuz eder. Hz. Ömer: "ضي diyeceğine ظي deseydin ne olurdu?" diye sorunca, adam: "Bu bir lehçedir" diye cevap verir².

Tecvit ilminin ortaya çıktığı dönemden kısa bir süre önce zâd ile za harfini ayırt etmeye yönelik eserler yazılmaya başlamıştır. Sözlü geleneğin baskın olduğu İslam tarihinin ilk dönemlerinde telaffuz edilen sesi yazılı sembollere yani harflere dönüştürmek kolay olmasa gerek. Bilhassa telaffuzu yakın olan sesleri yazıya dönüştürürken işitilen ses iyi ayırt edilmeliydi ki yanlış yazılma dolayısıyla yanlış anlatıma sebep olmasın. Bu eserlerin açıkça gösterdiği gibi özellikle zâd ile za harflerinin telaffuzu bir birine çok yakın olduğu için yazıya geçirirken yanlışlıklar meydana gelmiştir. Bu sorunun önüne geçmek için kılavuz mahiyetinde zâd harfi ve za harfiyle yazılan kelimeleri ayırt etmeye yarayan eserler telif edilmiştir. Kısa bir süre sonra da bu iki sesin özellikle Kur'an tilavetinde birbirine karıştırılmasını önlemek amacıyla Kur'an'da geçen za harfiyle okunan kelimeleri derleme çalışmaları yapılmıştır.

Zâd sesinin telaffuzu meselesi günümüzde de devam etmektedir. Şu var ki ilk dönemlerde ortaya çıkan problem ile son dönemlerde kendini gösteren anlaşmazlıkların eksenini oldukça farklıdır. Telaffuzdaki değişiminin problem oluşturmalarının temel sebebi Kur'an tilaveti ile ilintili olması ve yanlış telaffuz edilen sesin Arapçada var olan bir başka sese yakın veya tamamen aynı ses olmasıdır. Arapçada bulunan başka bir sesi kullanmak doğrudan anlamı değiştirecek, anlam değişmesi ise murad-ı ilâhînin değişmesini beraberinde getirecektir. Halbuki telaffuz değişen ses Arapçada mevcut olan hiçbir sese benzemeyecek olsa telaffuz yanlış olsa dahi anlam değişmesi tehlikesiyle karşılaşılacaktır. Kaynaklardan da anlaşıldığı üzere Arap dili seslerinden değişime uğrayan tek ses zâd değildir. Örneğin cîm sesi bazen Türkçedeki j sesine benzer bir sesle bazen de g sesine benzer bir sesle telaffuz edilmiştir. Her iki durumda da Arapçada mevcut olan bir sese dönüşmediği için dinleyici, anlamı olması gerektiği gibi algılayacak ve bu durum herhangi bir anlam kargaşasına sebebiyet vermeyecektir. Ancak zâd sesinin durumu hem anlam değişmesine sebebiyet vermesi hem de telaffuzunun zor

¹ Buhari, Sahih-i Buhari ve Tercemesi, trc. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken yay., İst 1987, V/2234

² El-Kâfî, Zeylu'l-Emâli ve'n-Nevâdir, Beyrut, thz., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, s. 142

olması nedeniyle diğer harflerden farklı olmuştur. Amacımız zâd sesini konu edinen verileri kronolojisine de dikkat ederek değerlendirmek suretiyle problemin gelişimine ve dönemlere göre konuyla ilgilenenlerin meseleye yaklaşım biçimine ışık tutmaktır.

Mahreç ve Sıfat Kavramları:

İlk dönem nahiv ve tecvit eserlerinde akciğerlerden gelen havanın ve sesin³ belirli bir harfi oluşturmak için ağız boşluğunda karşılaştığı engel bölgesi anlamında mahreç kelimesi kullanılmıştır. Bir başka deyişle çıkış yeri anlamına gelen mahreç kelimesi harflerin oluşum yerleri için kullanılmıştır. Zira bütün sesler aynı güzergahtan geçer ve çıkar ancak harfin oluşumunu sağlayan daralma ve kapanma olayının gerçekleştiği bölgeye ve organa bağlı olarak sesler değişir. Çağdaş sesbilim çalışmalarında sesin oluşum yeri ile ses güzergahını ayırt etmek üzere ses güzergahı için mecrâ ifadesinin kullanılması teklif edilmiştir⁴. Türk dili fonetik eserlerinde mahreç kavramı boğumlanma veya oynaklanma yeri⁵ olarak ifade edilir.

Klasik eserler mahreç kavramını açıklamak yerine mahreç sayısı bazen de mahreçlerin sıralanışı üzerinde durmuştur⁶. Bir grup müellif mahreç sayısının on altı olduğunu başka bir grup ise on dört olduğunu savunmuştur. Harflerin temel özellikleri konusunda bir ihtilaf olmadığı için mahreç sayısı ile ilgili ihtilafın pratikte bir değeri yoktur. Teoride ise, ses değişimi olayları için kullanılan kavramların farklı olmasını gerektirmiştir. Mahreç sayısındaki ihtilafın nedeni olan harfler: ل, ر, ن harfleridir⁷. Mahreç sayısını on altı kabul edenlere göre bu harflerden her birinin oluşum yeri farklı, on dört kabul edenlere göre ise aynıdır.

Konuşma seslerinin ayırt edilmesini sağlayan asıl faktör nitelik anlamına gelen sesin sıfatıdır. Tıpkı mahreç kavramında olduğu gibi klasik eserler sıfat kavramını açıklamadan sıfatları sıralama ve bu sıfatların nasıl gerçekleştiğini açıklama yoluna gitmişlerdir. Mamafih satır aralarında sıfatların belirleyici fonksiyona sahip olduğunu düşündükleri kolayca anlaşılmaktadır. Sibeveyh'in itbak sıfatı için kullandığı şu cümleler sıfatların fonksiyonu hakkındaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır: " İtbak olmasa tâ, dâl olur; şâd, sîn olur; zâ, zêl olur; zâd ise yok olur"⁸.

³ Klasik kaynaklarda "akciğerlerden gelen hava" ifadesi yerine bazen göğüs sesi de denmiştir, ses tellerinde oluşan ve sonra ağız kanalına geçen ses anlamında kullanılır, bu paragraftan sonra gırtlak ifadesini kullanmayı tercih edeceğiz

⁴ Enis, İbrahim, el-Asvâtü'l-Luğaviyye, Mısır 2007, Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, s. 107

⁵ Üçok, Necip, Genel Fonetik, İst. 1951, Ank. Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayı. 17

⁶ Bkz. Sibeveyh, el-Kitâb, thk. 'Abduselâm Hârûn, Kahire 1983, Mektebetü'l-Îhâncî, IV/433

⁷ Tartışmaların detayı için bkz. Mekki b. Ebi Tâlib, er-Ri'âye li Tecvîd'il-Kırâ'a, tashih: Cemâl Muhammed Şeref- 'Abdullah 'Ulvân, Tanta 2002, Dâru's-Şahâbe li't-Turâs, s.116

⁸ Sibeveyh, el-Kitâb, IV/436

Sıfat, ses oluşum esnasındaki boğumlanmanın keyfiyetini yani sesin oluştuğu noktadaki daralma veya kapanma olayını; ağız boşluğunun aldığı külli şekli ve gırtlaktan gelen sesin yanı sıra başka seslerin bulunup bulunmaması gibi durumları betimler. Arap dili seslerinin incelendiği ilk dönemlerde tespit edilen sıfatlara sonraki dönemler birkaç ilave yapılmıştır. Ancak sıfatlar konusunda karşılaşılan en büyük sorun ilk olarak Sıbeveyh'in (ö.180) kullandığı bazı kavramların açıklamasının sonraki dönem müelliflerine göre değişmesi olmuştur. Sıfatları betimleyen sözcükleri kullanmayan çalışmalar da olmuştur, İbn Sina'nın (ö.428) çalışması gibi. İbn Sina sıfat ifadesini kullanmamış ve sıfat tasnifi yapmamıştır, ancak harflerin oluşumunu ele alışı tamamıyla sıfatlar üzerinden olmuştur. Bir harfin oluşumunu o harfin telaffuzu için gerekli olan bütün ortamları betimleyerek anlatır. Birkaç yerde kullandığı bazı ifadeler nahivcilerin kavramlarıyla aynıdır, ancak bu ifadeleri sözcük anlamlarını dikkate alarak kullandığı görülür. Kimi seslerde oluşum noktasına adeta hiç değinmez. Sıfat kavramını kullanmadan sesleri oluşum ortamlarıyla anlatan İbn Sina'ya göre harfleri birbirinden ayırt eden temel ölçütün oluşum ortamları yani sıfatlar olduğu anlaşılmaktadır. Nahivcilerin özenle kullandığı kavramları kullanmasa da, İbn Sina'nın telaffuz ortamını anlatan ifadeleri, nahiv müelliflerinin kullandığı ve açıklamasında kapalılık bulunan bazı kavramları anlamada yardımcı olacaktır.

Kaynaklarda Zâd'ın Mahreci:

En eski ve en temel kaynak kabul edilen Sıbeveyh'in eserinde şöyle tarif edilir: "*Başından itibaren dil kenarı ve paralelindeki azı dişlerin arası zâd'in çıkış noktasıdır*"⁹. Hicri ilk dört asır nahivcilerinden el-Muberred¹⁰(ö.286), Ebu Bekr ez-Zebîdî¹¹(ö.379), İbn Cinnî¹²(ö.392) ile sonraki dönem nahiv müellifleri ez-Zemağşerî¹³(ö.538) ve es-Sekkâkî¹⁴(ö.626) neredeyse Sıbeveyh'in tarifine hiç dokunmamışlardır. Sadece ez-Zebîdî ile ez-Zemağşerî azı diş ifadesi yerine "*Üst damağın azı dişleri hizasından*" ifadesini eklemişlerdir. Böylece azı dişleri ifadesi açıklığa kavuşturulmuştur. Bir başka fark ise bazı tariflerde dişlerin isimlerine yer verildiğini görürüz. Ayrıca ilk olarak el-Muberred'in eserinde kullanılan: "*Avurttan*

⁹ Sıbeveyh, el-Kitâb, IV/433

¹⁰ El-Muberred, el-Muktezab, thk. Muḥammed 'Abdulḥâlîk 'Uzayma, Kahire 1994, Vizâratu'l-Evkâf Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî I/329

¹¹ Ebu Bekr ez-Zebîdî, Kitâbu'l-Vâzih, thk. Abdülkerîm Ḥalîfe, 1962, el-Câmi'atu'l-Urduniyye, s. 256

¹² İbn Cinnî, Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb, thk. Ḥasan Hindâvî, Dimaşk 1985, Dâru'l-Ḳalem, s. 47

¹³ Ebu'l-Ḳasim ez-Zemağşerî, el-Mufaşşal fi 'İlmi'l-'Arabiyye, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut 2006, s.334

¹⁴ Ebu Ya'ḳûb es-Sekkâkî, Miftâhu'l-'Ulûm, tashih: Muḥammed ez-Zehrî el-Ḡamrâvî, Mısır, 1317h., el-Maṭba'atu'l-Edebiyye, s.5

çıkan bir harftir, kimileri sağ taraftan kimileri ise sol taraftan çıkar¹⁵ ibaresi, azı dişlerin yönü ile ilgili bilgi vermektedir.

Hicri dördüncü asrın son çeyreğinden itibaren telif edilmeye başlayan tecvit eserlerinden er-Ri'âye'de, harflerin çıkış noktaları boğaz, ağız ve dudak bölgelerine ayrılarak her bölgenin içindeki çıkış noktaları numaralandırılmış ve zâd sesinin çıkış yeri ağız bölgesinin dördüncü çıkış noktası olarak belirlenmiştir¹⁶. İbnu'l-Cezerî'nin (ö.833) eserinde de çıkış noktası sıralamasına özen gösterildiği görülmektedir. İbnu'l-Cezerî zâd sesinin çıkış yerini şöyle tarif eder: "Dil kenarlarının biri ile paralelindeki azı dişlerden –sol taraftan zor, sağ taraftan daha zor olmak üzere- zâd çıkar"¹⁷, bir başka yerde: "Ağız boşluğu mahreçlerinin dördüncüsünden çıktığını daha önce söylemiştik, dilin ucundan itibaren dil kenarı ve karşısındaki azı dişlerin arasından çıkar"¹⁸ diye tarif etmiştir.

Bir filozof ve hekim olan İbn Sina seslerin oluşumunu kaleme aldığı Esbâbu Hüdûsi'l-Hurûf isimli risalesinde zâd sesinin çıkışını şöyle tarif eder: "Cîm harfinin çıkış yerinin biraz önünde kıvrımsız bölgede gırtlaktan gelen sesin (havanın) tam olarak hapsedilmesiyle çıkar, havanın atılmasıyla havanın güzergahında nem oluşur veya sesi oluşturan havada patlayan nem tanecikleri oluşur, ikinci bir hapsolme olayıyla devam eder ve peş peşe patlamaların meydana gelmesiyle zâd oluşur"¹⁹. Ses'in oluşumunu bir fizik olayı olarak ele alan İbn Sina risalesinin girişinde genel olarak sesin oluşumundan bahsederken son bölümünü dil seslerinin tabiattaki nesnelere nasıl üretilebileceğine ayırır. İbn Sina bir sesi aynı şartlara ve özelliklere sahip farklı nesnelere üretmenin mümkün olduğunu düşünmektedir, dolayısıyla zâd sesini çıkarmak için ağız boşluğunda havanın hapsedilmesi ve hapsediliş şeklidir önemli olan, bunu gerçekleştiren organlar değil. Yukarıdaki tarifte de görüldüğü üzere dil kenarından ve azı dişlerden bahsetmemiştir. İbn Sina'ya göre bir harfin oluşumu için iki organın ya daralma ya da kapanma hareketinde bulunması yeterlidir. Zâd harfinin çıkış yerinin cîm harfinin çıkış yerinin biraz önünde oluşu iki organdan birinin dil olması durumunda, diğerinin damak veya diş eti olması gerektiği sonucuna götürür. Ancak dilin hangi kısmı olduğu ve dil ile birlikte daralmayı gerçekleştirecek olan organın diş eti mi yoksa damak mı olduğu belli değildir. Öyle zannediyoruz ki ağız anatomisini çok iyi bilen İbn Sina sesin oluşum noktasından ziyade harflerin oluşum sebeplerini önemseydiği için oluşum yeriyile ilgili külfî ifadeler kullanmıştır

¹⁵ El-Mubberred, el-Muktezab, I/329

¹⁶ Mekki b. Ebi Talib, er-Ri'âye, s. 79

¹⁷ İbnu'l-Cezerî, et-Temhid fi 'İlmi't-Tecvîd, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, Beyrut 1986, Muessetu'r-Risâle, s. 114

¹⁸ İbnu'l-Cezerî, a.g.e., s. 140

¹⁹ İbn Sina, Esbâbu Hüdûsi'l-Hurûf, Kahire 1978, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, s. 18

Kaynaklarda Zâd'ın Sıfatları:

Nahiv eserleri harflerin mahrecini yani çıkış noktasını serdettikten sonra harflerin sıfatlarına yer verir. Sıfatın adı ve mahiyeti anlatılır, sonra söz konusu özelliğe sahip olan bütün harfler sıralanır. Sıralama dışı kalan harfler ise mutlaka o sıfatın negatiline sahiptir. Zâd harfi bu ayrıştırmaya göre şiddet'in tersi rahâvet (riḥvet), hems'in tersi ceḥr, istifâl'in tersi isti'lâ ve infitâh'ın tersi itbâḥ özelliğine sahip harfler arasında sayılmıştır²⁰. İbn Cinnî'ye kadar bu dört sınıf sıfat'ın dışında negatifi bulunan başka sıfatlardan bahsedilmemiştir²¹. İbn Cinnî bunlara bir de negatifi izlak olan ismat sıfatını ekler²². İbn Cinnî'den sonra telif edilen nahiv eserlerinde ve bilumum tecvit eserlerinde diğer dört sıfatla birlikte izlak ve ismat sıfatlarına da yer verilmiş, zâd sesi de ismât harfleri arasında zikredilmiştir²³. Bunların dışında ismi geçen sıfatların negatifinden söz edilmez. Gerçekte her sıfatın negatifi olmakla birlikte birkaç harfin özelliği olan bir sıfatın negatifinden -haklı olarak- bahsedilmemiştir. İbn Sina'ya gelince, üç asır boyunca kullanılan kavramları kullanmadan harflerin oluşumunu, harflerin çıkış noktaları ile sıfatlarını harmanlayarak tarif ettiği için kullandığı ifadeleri nahivcilerin kullandığı kavramlarla karşılaştırarak değerlendirmek doğru olacaktır.

Harfleri birbirinden ayıran en önemli kriter sıfattır, zira aynı noktadan çıkan birden fazla harfi sıfatlarının farklı olmasıyla ayırt edebiliriz. Zâd sesiyle ilgili tartışmaların eksenini rahâvet/riḥvet sıfatı oluşturduğu için bu sığata biraz değinmek istiyoruz. Bu özellik isminden de anlaşılacağı üzere yumuşaklığı çağrıştırıyor, söz konusu yumuşaklık sesin oluşum esnasındaki baskının yumuşaklığıdır. Gırtlakta oluşarak havayla birlikte gelen ses harfin boğumlanma yerinde dar bir menfezden sızarak geçiyorsa buna riḥv ses denir. Rahâvet'in tersi olan şiddet özelliği ise hava ile gelen sesin hava sızdırmayan bir engelle karşılaşması ve sonrasında menfezin birden açılmasıyla sesin oluşmasıdır. Çağdaş sesbilim çalışmalarında rahâvet/riḥvet sıfatı için ihtikâkî, tersi olan şiddet sıfatı için inîcârî veya ânî kavramlarının kullanılması da riḥvet özelliğinden anlaşılması gerekenin mahreç daralması olduğunu gösteriyor²⁴. Bu tarife göre riḥv olan ses bilhassa sükunlu yani harekesiz olduğunda uzun süre devam edebilecek niteliktedir. Şiddet özelliğine sahip sesler ise boğumlanmayı gerçekleştiren engelin kalkmasıyla duyulur ve hemen kaybolur.

²⁰ bkz. Sibeveyh, a.g.e., IV/434-436; el-Muberrred, a.g.e., I/331; ez-Zebîdî, a.g.e., s.257

²¹ Sibeveyh'in hocası el-Ḥalîl b. Aḥmed'in el-Ayn isimli eserinde bu sıfatlara yer verilmektedir. Ancak mevcut eserinin el-Ḥalîl'e ait orijinal eser oluşu konusu ihtilafı olduğu için el-Ayn'ı dikkate almadık.

²² bkz. İbn Cinnî, *Sınu Şinâ'ti'l-İ'râb*, I/64

²³ bkz. Ez-Zemaḥşerî, a.g.e., s. 335; es-Sekkâkî, a.g.e., s.5; İbnü'l-Cezerî, a.g.e., s.140

²⁴ bkz. Ramazan 'Abduttevvâb, *el-Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luğa*, Kahire 1997, *Mektebetu'l-Ḥâncî*; et-Taṭavvuru'n-Nahvî, Kahire 1997, *Mektebetu'l-Ḥâncî*; Kemâl Muḥammed Bîşr, *'İlmu'l-Eşvât*, Kahire 2000, *Dâru Ğarîb*; çağdaş sesbilimcilerden yaklaşık iki asır önce Cuhdu'l-Mukil'in yazarı Saçaklızade Muḥammed el-Mar'aşî'nin ânî ve zamânî ifadelerini kullandığı görülür, bu nefis çalışma için bkz. Cuhdu'l-Mukil, thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed, Amman 2001, *Dâru 'Ammâr*, s. 161

Sîbeveyh bu durumu örnek vererek şöyle tarif eder (kelimenin sonundaki sîn ve zâd harflerini kast ederek): "أَنْقَضُ" veya الطَّن dediğinde dilerse sesi devam ettirebilirsin"²⁵. İbn Cinnî ise şiddet özelliğine sahip seslerin rihvet özelliğine sahip sesler gibi sürüp gidemediğini: "الحَقَّ ve الشَّطَّ kelimelerinde ط ve ق sesini sürdürmek istesen bunun mümkün olmadığını"²⁶ sözleriyle anlatır.

İbn Sina'nın yukarıda geçen ifadesindeki peş peşe patlama olayına gelince, İbn Sina bu ifadeyi bazı peltak harfler ile **hâ** harfinin oluşumu için de kullanmıştır. Söz konusu seslerin tamamı nahivcilerin tasnifine göre rihvet sesidir. İbn Sina da bu seslerden bir kısmının tarifinde sesin sızdınarak çıkarılışından söz eder. Buna göre zâd sesi sızarak çıkan yumuşak bir sestir²⁷. Peş peşe patlama ifadesi de sesin oluşum noktasında bir müddet oluşmaya devam ettiğini anlatmak için kullanılmıştır. Bu durum İbn Sina'nın tarif ettiği zâd sesinin za sesine yakın bir ses olduğunu göstermektedir.

Hems sıfatının tersi olan cehr sıfatı ise gırtlaktan gelen yalın sestem oluşan harfleri ifade eder. Hems özelliğine sahip olan sesler ise gırtlaktan gelen sesle nefes alıp verirken boğumlanma yerinde oluşabilen cılız seslerin bir arada olması halidir²⁸. Zâd sesi bu grupta cehr, yani yalın sesler arasında addedilir.

İsti'lâ ve İtbâk sıfatları ise ses oluşum esnasında ağız boşluğunun daraltılmasını ifade eden birbirine çok yakın sıfatlardır. Her ikisi de dili üst damağa doğru kaldırmakla gerçekleştirilir, ancak İtbâk özelliğinde dil yüzeyinin üst damağa kapanacak kadar yaklaşması ve ses yolunun daha fazla daraltılması söz konusudur. Ses yolunun daralması seslerin işitme organında kalın bir ses olarak algılanmasını sağladığı için Türkçede bu seslere bazen kalın harfler ve daha kalın olan harfler denmiştir. Ayrıca tecvîd kaynaklarının, bazı durumlarda itbak sıfatı katılan infitah sesleri için kullandığı tefhîm kavramı da kalın isimlendirmesinin referansı olabilir²⁹.

Alman oryantalist Bergsträsser ise bulunduğu ortamdaki³⁰ Arapların telaffuzunu da dikkate alarak tanım yapmış ve zâd sesini eski zâd ile yeni zâd olmak üzere ikiye ayırmıştır. Sadece bununla kalmamış bir de zâd sesinin kaybolduğunu

²⁵ Bkz. Sîbeveyh, a.g.e., IV/435

²⁶ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İrâb*, s. 61

²⁷ Bkz. İbn Sina, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1978

²⁸ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İrâb*, s. 63

²⁹ Tefhîm kalınlığı ifade eden bir kavramdır. Erken dönem Tecvid kaynaklarında Tefhîm kavramı itbâk harfleri ile ra ve lam harfi gibi bazı durumlarda kalın okunan sesler için kullanılırken geç dönemlerde isti'lâ sıfatı da tefhîme dahil edilmiştir. İlk Tecvid eserleri tefhîm'in arkasından imâle bahsini ele almış ve Terkîk'ten söz etmemiştir. Terkîk kavramı sonraları tefhîm'in negatifi olarak kullanılmış. Karşılaştırma için bkz. *Mekkî b. Ebi Talib'in Er-Ri'âye* isimli eseri ile Saçaklızade'nin *Cuhdu'l-Mukil* isimli eseri

³⁰ 1914-1915 yılları arasında Suriye ve Filistin bölgesinde bulunmuş ve bölgedeki lehçelerin dağılımını gösteren bir Atlas oluşturmuştur. 1929-1930 eğitim-öğretim yılında ise Mısır Üniversitesinde Arap Grameri gelişimi üzerine dersler vermiştir. Dr. Ramazan 'Abduttevvâb bu derslerden oluşturulan kitap üzerine bazı notlar ilave ederek neşretmiştir.

ve kaybolan asıl sese benzer bir sesin Hadramut halkının kullanımında var olduğunu ileri sürmüştür³¹.

İsmat ve izlak özelliklerinin İbn Cinnî tarafından ilave edildiğinden ve sonraki nahiv ve tecvit çalışmalarında da kabul gördüğünden söz etmiştik. İzlak, anlamı konusunda ittifaka varılmamış sıfatlardan birisi olması sebebiyle İbn Cinnî'nin açıklamasına müracaat etmek en doğrusu olacaktır. İbn Cinnî: “*Dilin ucundan çıkan sesler*” diye ifade eder. Bu açıklama bir sıfatın tanımlanmasından çok mahreç tanımlamasına benzemektedir, kaldı ki izlak harflerinden olduğunu bildirdiği birkaç harfin oluşum yeri dil değildir. İbn Cinnî bu açıklamanın hemen arkasından Arapların kullandığı sözcüklerin büyük çoğunluğunda bu seslerden birinin mutlaka bulunduğunu anlatır. Kanaatimizce İbn Cinnî, dilin ucu ifadesiyle kolay telaffuz edilebilen pratik sesler olduğunu anlatmaya çalışmış ve “ذلاقة” ifadesini de bu anlamda kullanmıştır³². Ez-Zemaḥşerî de zelâka sıfatını pratik akıcı anlamında düşünmüş olmalı ki sıfatlar bahsinin sonunda adeta ilave bilgi olarak yer vermiştir³³. Telaffuzu zor olan zâd sesi pratik harflerin dışında kalan ismat harfleri arasında sayılır.

Daha az sayıda harfi betimleyen ve diğerlerinden ayırmaya yarayan özel sıfatlar da vardır. Bu sıfatlardan ikisi zâd sesiyle ilintilidir. Bu özel sıfatlardan birincisi bütün kaynakların ittifak ettiği istitâle sıfatıdır. İstitâle özelliği eski kaynaklarda harfin çıkış yerinin uzun oluşunu anlatır. Dilin bitiminden lâm harfinin oluşum noktasına kadar uzanması³⁴ şeklinde yapılan tarif, uzun sesleri anlatır gibidir. Son dönem ulemasından Saçaklızade, bu durumu şöyle açıklar: “*İstitale, sesin mahreçte uzamasıdır, bu sebeple elif uzunluğuna ulaşmaz; med ise bizzat sesin uzamasıdır*”³⁵. Kaynaklarda bazen zâd sesini betimleyen iki kavram daha kullanılmıştır ki bu kavramların istitâle veya rihvet sıfatlarını açıklamak için kullanılmış ifadeler olduğunu düşünüyoruz. Zira zâd sesiyle ilgili nefh ifadesini kullanan³⁶ Sîbeveyh sıfatlar bahsinde nefh özelliğinden söz etmez. Nefh, dil ile dilin yakın bulunduğu organ arasından ses ile birlikte havanın akarak geçini anlatır. Sîbeveyh hems harflerinin tamamında nefhin olduğunu bunlara ilave olarak cehr harflerinden ز, ذ, و, ض harflerinde de nefh özelliği olduğunu söyler. Rihv olan bütün sesler külli kapanma olmaksızın çıkış noktasından kayarak çıkar. Ancak bunların bir kısmı hems özelliği-

³¹ Ramazan 'Abduttevwâb, et-Taṭawwuru'n-Nahvî, Kahire 1997, Mektebetu'l-Hâncî, s. 118-19

³² Şubhî es-Şâlih izlâk kavramının hem sıfat hem de mahreç için kullanıldığını ve bu ikisini birbirine karıştırmamak gerektiğini savunur. Bu durumda izlak sıfatına sahip olan sesler: (فر من لب) ; dilin ucundan yani “zelak”tan çıkan sesler ise: (ر ل ن)dir. Bkz. Şubhî es-Şâlih, Dirâsât fî Fıkhî'l-Luğa, Beyrut 2004, Dâru'l-İlmi li'l-Melâ'în, s. 283

³³ Ez-Zemaḥşerî, a.g.e., s. 335

³⁴ Bkz. Mekkî b. Ebi Ṭâlib, er-Ri'âye, s. 46

³⁵ Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'aşî, Cuhdu'l-Mukil, thk. Sâlin Kaddûr el-*Hamed, Amman 2001, Dâru 'Ammâr, s. 160

³⁶ Sîbeveyh, el-Kitâb, III/ 174,

ne sahiptir ve boğumlanma yerinde gırtlak sesinin dışında bir ses daha oluşturur. Kayarak çıkan ses ve hava dilin bitiminden ucuna doğru geniş bir alanda yayılarak oluşur. Cızırtısız bir ses olduğu için nefh ifadesi bu olayı anlatmak için isabetli bir seçim olmuştur, çünkü cızırtı oluşturan seslerin bu özelliği için zaten safır kavramı kullanılmıştır. Zâd sesini betimlemede kullanılan diğer bir ifade ise tefeşşî'dir. Yayılma anlamına gelen tefeşşî kelimesi de havanın veya sesin yayılmasını anlatır. Şîn sesinin özelliği olarak zikredilen bu kavramı ilk olarak el-Mubberred zâd sesi için kullanır, el-Mubberred şîn sesi için de istitâle kavramını kullanmıştır³⁷. Öyle zannediyoruz ki tefeşşî kavramını istitâle kavramının müradifi olarak ele almıştır. Sonraki eserler genelde tefeşşî özelliğini şîn, istitâle özelliğini ise zâd sesi için kullanır.

Telaffuzu Ayırt Etme Çalışmaları:

Zâd veya za harfleriyle yazılabilen ancak farklı manaları olan kelimeleri bir araya getirip anlamlarını da vermek suretiyle oluşturulan eserler hicrî üçüncü asırdan itibaren telif edilmeye başlamış ve yakın tarihe kadar benzer başlıklarla telif edilmeye devam etmiştir. Özel amaçlı mini sözlük addedebileceğimiz bu eserlerin Kur'an ayetlerinden çokça örnekler verdiğini de dikkate alarak hem kâriflerin hem de divan katiplerinin ve yazarların yararlanabileceği bir sözlük türü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak bu eserlerin meydana çıkmasında Kur'an tilavetinin daha etkili olduğu açıktır.

Bu iki sesin birbirine yakınlığı Tekvir suresindeki "ظنين" kelimesinin bazı kıraatlerde "ظنين" şeklinde okunuyor olmasıyla gündeme gelmiştir. Her iki kıraat geçerli olmakla birlikte yaygın olan ve Hz. Osman dönemindeki Mushaf'ların resmine uygun olan kıraat "ظ" sesiyle yapılan kıraattir³⁸. Bilhassa Kur'an tilavetinde iki sesin karıştırılmasını önlemeye yardımcı olmak üzere Kur'an'da geçen "ظ" ile okunan bütün kelimeler sayılmış ve hafızada kolay tutabilmek için manzum hale getirilmiştir. Bu manzumelerin en çok bilineni Ebu 'Amr ed-Dânî'ye (ö.444) aittir³⁹. Nahivci İbn Malik (ö.672) ise konuyla ilgili bir urcûze ve iki kaside yazmış ve kâşifeleri etmiştir⁴⁰. Böylece bu eserlerde geçen kelimelerin okuyucu bunların yazılışını ve telaffuzunu bilecek, tilavet ederken veya yazarken dikkatli olacaktır.

Za veya zâd ile okunan ve yazılan Arapçadaki bütün kelimelerin derlenmesi Kur'an tilavetinde za ile okunan kelimelerin manzumeler halinde derlenme-

³⁷ El-Mubberred, el-Muktezab, I/212

³⁸ Ebu 'Amr ed-Dânî, el-Muknî fi Masâhîfi Ehlil-Emşâr, s. 43

³⁹ İbnü'l-Cezerî, et-Temhîd fi 'İlmî't-Tecvîd, Beyrut 1986, Muessesetu'r-Risâle, s. 324

⁴⁰ İbnü'l-Enbârî, Zînetu'l-Fuzalâ, thk. Ramazan 'Abduttewâb, Beyrut 1988, Muessesetu'r-Risâle, muhakkikin girişi

sinden kısa bir süre önce başlar. Konuyla ilgili kayıtlarda geçen en eski eserin Ebu Bekr el-Kayravânî (ö.318) tarafından kaleme alınmış olduğu tespit edilse de bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır⁴¹. Türünün en meşhuru olan İbn el-Enbârî'nin (ö.577) kaleme aldığı "Zînetu'l-Fuzalâ' fî'l-Farğ Beyne'z-Zâdi ve'z-Zâ'" ise altıncı yüzyıldaki örneklerindedir.

Çalışmaların Ekseni Değişiyor

Zâd sesinin telaffuzundan söz eden en eski eserlerden itibaren makbul olmayan telaffuz biçimlerinin var oluşundan söz edilmiştir. Bu konunun gündeme alınışı iki sesin farklı oluşunu gösterdiği gibi erken tarihlerden itibaren bu iki sesin birbirine karıştırılmaya başlandığını da göstermektedir. Ancak zamana ve belki de şartlara göre meseleye yaklaşım biçimi bilgiyi sunma durumundan uyarı ve sakındırmaya doğru ilerlemiş, nihayetinde uyarıcı risaleler yazan kâfîlere reddiyeler yazan kâfîler ortaya çıkmıştır. Kısa bir kronolojik sıralamayla durumu daha net görebiliriz. Hicri ikinci yüzyılın sonlarında vefat eden Sîbeveyh, Arapçası makbul olmayan bazı kimselerin zayıf zâd adını verdiği farklı bir zâd sesi telaffuzunun bulunduğu söz eder. Meklî b. Ebi Tâlib (ö.437) ise bazı kimselerin bu sesi yanlış telaffuz ettiğini anlatır ve yanlış telaffuzun manayı değiştirme tehlikesinden söz eder⁴². Hicri dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan İbnu'l-Cezerî'nin kullandığı: "Bu yanlış okuyuş Allah'ın muradının hilâfidir, namazı da bozar"⁴³ ifadesi muhatabın dikkatini ibadetlerinin geçerliliğine çekmeyi böylece onu bu konuda endişelendirmek suretiyle uyarmayı amaçlamaktadır. Hicri on birinci yüzyılın başlarında vefat etmiş olan İbn Ğânim el-Makdisî'nin (ö.1004), doğduğu şehir olan Kahire halkının telaffuzu hakkında konuşurken kullandığı ifadeler ise ortamda bir çekişmenin olduğunu gösteriyor: "En güzel şehirlerden biri olan Kahire'de sefillerden başka seçkinlerin de zâd'ın telaffuzunda aklın ve naklin gereğinin dışına çıktıklarını, yanlışla alıştıkları için doğru telaffuz edenleri yadırgadıklarını ve mesnetleri olmadığı halde onlara uymamızı beklediklerini gördüm..."⁴⁴. Daha yakın bir tarihte Hicaz'da ve Mısır'da benzer çekişmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Harem-i şerif kâfîlerinden 'Abdurra'ûf b. Muhammed Kâfî şöyle der: "Zâd harfi hüznü ve kederlidir zira Hicaz ve Kudüs gibi asıl vatanında bannamamış; Hindistan, Türkiye ve Afganistan

⁴¹ Konuyla ilgili eserler hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Enbârî, Zînetu'l-Fuzalâ', thk. Ramazan 'Abduttewâb, Beyrut 1988, Muessesetu'r-Risâle, muhakkikin girişi. S. 23

⁴² Meklî b. Ebi Tâlib, er-Ri'âye, s. 79

⁴³ İbnu'l-Cezerî, et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd, s. 140

⁴⁴ Muhammed Cebbâr el-Mu'aybid, Buğyetu'l-Murtâd li Teşhîhi'z-Zâd Te'lfu 'Alî b. Ğânim el-Makdisî, el-Mevrid Dergisi, Cilt 18 Sayı 2, Bağdat 1989; (el-Makdisî'nin risalesi Muhammed Cebbâr el-Mu'aybid tarafından tahkik edilerek el-Mevrid dergisinde yayınlanmıştır)

*gibi bölgelere göçmek durumunda kalmıştır*⁴⁵. Mısırdaki ise son dönemlerde telif edilen risalelerin üslubunu unutturacak gelişmeler yaşanmıştır. El-Ezher üniversitesinde zâd sesinin zâ sesine benzer telaffuz edilmesi gerektiğini savunan bir risaleyi özetleyerek neşretmeye çalışan bir şeyh, kararından dönmeyi kabul etmeyince bir başka şehre sürülür⁴⁶.

Üslup değişikliğinin konunun ele alınış amacındaki değişiklikten kaynaklandığı açıktır. Zâd sesinin asıl vatanını terk ettiğini söyleyen kârî 'Abdurra'ûf b. Muhammed, Kur'an tilavetinde telaffuz edilen zâd sesinden bahsediyor olmalıdır. Halen Arapların yaşadığı Irak ve Necid gibi bölgelerde halk, günlük konuşmasında zâd sesini zâ sesine benzer telaffuz etmekte olduğuna göre bir asır öncesinde bu telaffuzun mevcut olacağı açıktır. Yani zâd sesi vatanını terk etmiş değildir. Yine de zâ sesine benzeyen mevcut telaffuzun asırlar önce kullanılan telaffuza ne kadar yakın olduğunu saptamak zordur. Öte yandan bilhassa kuzey Afrika'nın büyük şehirlerinde İbn Ğânim'in de şikayet ettiği gibi zâd sesindeki değişim öylesine kanıksanmış ki doğrusunu/doğruya yakın olanını telaffuz etmek yadırganır hale gelmiştir. Böyle bir durumda telaffuzu düzeltmeye yönelik bir çalışma yapılması gerekirken zâd sesinin zâ sesiyle karıştırıldığı erken dönemlerde bunları ayırt etmeye yönelik çalışmaların yapılması tabiidir. Mısır karîleri arasında yaşananlar ise ilmi olmaktan uzaktır.

Müstakil olarak zâd sesini konu edinen eserlerin başlıkları ve içerikleri de meselenin ele alınış amacındaki değişimlere işaret etmektedir. İlk eserlerin başlıkları: "*Zâd ile zâ'nın farkı*" ekseninde iken beş asır sonraki eserler "*zâd'in doğru telaffuzu*" ekseninde telif edilmiştir. En son telif edilen risaleler ise adeta ilk risalelerin aksini ispat etmeye çalışır bir hal almış ve zâd sesinin zâ sesine benzeyişini konu edinmiştir⁴⁷. Öyle ki zâd sesinin telaffuzu ile ilgili fetva başvurularına verilen cevaplarda, belki de kolay anlaşılması için, "*Doğru olan zâd sesinin zâ sesine benzer telaffuz edilmesidir*" cümlelerine rastlanmaktadır⁴⁸. Buna mukabil aynı çağlarda "*zâd sesinin zâ sesine benzer telaffuz edilmesi bidattir*" cümleleri de sıkça kullanılmıştır⁴⁹.

⁴⁵ 'Abdurra'ûf b. Muhammed Kârî, el-Mulâhazâtu'l-Hâmmie fi 'İlmi't-Tecvîd 'İnde'l-Kurrâ' Ehli'n-Nuṭṭ, thz., aynı zamanda Mektebetu'l-Haremî'l-Mekkî eş-Şerîf kütüphanesinde 54976 kayıt numarasıyla bulunmaktadır.

⁴⁶ Buna benzer bir çok hadise için bkz. Eşraf Muhammed Fu'âd Tal'at, 'İlâmu's-Sâdeti'n-Nucebâ', Kahire 1988, Mektebetu's-Sunne

⁴⁷ Bkz. 'Abdurra'ûf b. Muhammed Kârî, el-Mulâhazâtu'l-Hâmmie fi 'İlmi't-Tecvîd 'İnde'l-Kurrâ' Ehli'n-Nuṭṭ

⁴⁸ Hicri 1351 yılında Felâh medresesi hocalarından Ahmed Hâmid 'Abdurrazzâk'ın yazılı fetvası, yine aynı dönemlerde düzenlenmiş benzer bir çok fetva bulunmaktadır.

⁴⁹ bkz. Eşraf Muhammed Fu'âd Tal'at, 'İlâmu's-Sâdeti'n-Nucebâ',

On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda kaleme alınan bazı risaleler, telaffuzla ilgili çalışmaların tartışmalara dönüştüğünü göstermektedir. Meselenin ele alınışında kullanılan sert dilin ve hizipçi üslubun, dönemin sosyal ve siyasal yapısının bir yansıması olduğunu düşünüyoruz. Muḥammed el-İzmîrî (ö. 1160) ile Saçaklızade adıyla bilinen Muḥammed el-Mar'aşî'nin (ö. 1150) risaleleri bu durumun en açık örneklerindedir⁵⁰. el-Mar'aşî zâd sesinin zâ sesine benzediğini savunurken el-İzmîrî iki sesin aynı olmadığını savunur. el-Mar'aşî, dokuzuncu yüzyıldan itibaren⁵¹ Mısır'da başlayan zâd sesinin isti'la özelliği katılmış dâl sesiyle telaffuz edilmesi durumunun benzeri görülmemiş bir değişim olduğunu; halbuki tarih boyunca karşılaşılan sorunun zâd sesinin zâ sesine benzer telaffuz edilmesi olduğunu, dolayısıyla yadırganması gereken telaffuzun dâl gibi olan telaffuz biçimi olması gerektiğini savunmaktadır. Öte yandan el-İzmîrî'nin ileri sürdüğü "ikisi aynı ses değildir, birbirlerinin yerine geçemezler" tezi de doğrudur, zaten el-Mar'aşî de aksini yani zâd ile zâ sesinin aynı olduğunu iddia etmemiştir. Hatalı telaffuz için duyulan samimi üzüntünün yerini fevri taassubun aldığını görüyoruz.

Son Olarak:

Muhammed Hamidullah Kiraat ilminin oluşumuna dair yaptığı bir tespitte şöyle der: "Bazı müsteşrikler, bu kiraat ilminin, yani Arapça yazılmış bir yazıyı okuma sanatının Necd'den geldiğini iddia etmişlerdir. İddialarına göre; bugün dahi Necd bölgesinden dış dünya ile hiçbir temasta bulunmamış olan bir Arap, Arapça yazılı bir metni tıpkı Kur'an-ı okur gibi okur. Şayet Kur'an-ı Kerim bilinmeden bu Arap dinlenmiş olsa, Kur'an-ı Kerim okuduğu zannedilir. Bu müsteşrikler şöyle demektedirler: Necd bölgesi asırlarca dış dünyadan kopuk vaziyette idi ve bunun için âdetlerini muhafaza etmişlerdir"⁵².

Necid bölgesinin yabancı kültürlerin etkisinden uzak olduğu genel kabul görmüş bir görüştür. Tarihi dayanağı ise fesahat ehli kabileler tasnif edilirken ismi

⁵⁰ Muḥammed el-Mar'aşî zâd sesinin telaffuzuyla ilgili bir risale yazar, söz konusu risalede ve meşhur eseri Cuhdu'l-Muḥîl'de zâd sesinin kalın del sesinden ziyade za sesine benzediğini işler; çağdaşı Muḥammed el-İzmîrî ise zâd sesinin za sesine benzemediğini savunduğu bir reddiye yazar. Risalenin bir yazması Kral Suud Ün. Kütüphanesi Tecvit ve Kiraat bölümünde 1864 kayıt numarası ve 3125 genel kayıt numarasıyla bulunmaktadır. Ğânim Kaddûrî el-Hamed ed-Dirâsâtu's-Savtiyye isimli eserinde 231 kayıt numarasıyla Dâru'l-Kutub el-Mısriyye kütüphanesinin el-Ḥizânetu't-Teymûriyye bölümünde bulunduğunu kaydeder.

⁵¹ Zâd sesinin isti'la özelliği katılmış dâl sesine benzer telaffuz edilmesine ilişkin en eski bilgi hicri 870 yılında vefat eden İbn en-Neccâr'ın Ğâyetu'l-Murâd fi Ma'rifeti'l-Ḥrâci'z-Zâd isimli risalesinde bulunmaktadır, bkz. Taha Muḥsin, Ğâyetu'l-Murâd fi Ma'rifeti'l-Ḥrâci'z-Zâd-Ibnü'n-Neccâr, Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmî el-'İrâkî, Sayı 39/2, Bağdat 1988; (Ğâyetu'l-Murâd isimli risaleyi Taha Muḥsin tahkik ederek Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmî el-'İrâkî'de yayınlamıştır)

⁵² Hamidullah, Muhammed, İslam Müesseselerine Giriş, çev: İhsan Süreyya Sırma, Düşünce Yay., s.17

geçen kabilelerin büyük çoğunluğunun Necid kabileleri olmasıdır⁵³. Cahiliye şairlerinin de büyük kısmı Necidlidir. Halen o bölgenin insanları tıpkı Güney Irak ve el-Hasa bölgeleri gibi zâd harfini za harfine benzer telaffuz ederler. Lâm sesine yakın bir sesle telaffuz edenlerin olduğu da bilinmekte, ancak za harfine benzeyen telaffuz daha yaygındır. Konuyla ilgili bu kadar eserin telif edilmiş olması da geçmişte yaygın belki de baskın telaffuzun bu olduğunu göstermektedir. Yaklaşık on asır önce var olan iki sesin birbirine benzemesi durumunun halen bazı bölgelerde devam ediyor olmasına karşın itbak özelliği katılmış dâl sesine benzeyen telaffuzun sadece birkaç asırlık bir olgu olduğu anlaşılıyor.

Zâd sesinin çıkış noktasının dil kenarı ve azı dişler olarak tarif edildiğini ve sonraları bu tarifi ayrıntılı hale getirildiğinden söz etmiştik, azı dişlerden bahsetmeyen tek çalışma İbn Sina'nın eseri idi. Gırtlığın anatomisine iki bölüm ayıran İbn Sina için diğer telaffuz organları gerekli ortamı oluşturmanın bir aracı olduğu için ayrıntılı bir tarifte bulunmamış olmalıdır. Öte yandan telaffuz organlarını tarif etmeyi tamamen ihmal etmiş değildir. Belki de zâd sesinin telaffuzunda azı dişlerin bir fonksiyonunun olmadığını düşündüğü için dişlerden söz etmemiş olabilir. Zira hiçbir kaynak zâd sesinin peltek seslerden biri olduğunu söylemez, sadece ses olarak za harfine benzediğinden söz edilmiştir. Bu durumda dil kenarının dişlere yakın oluşunun sebebi ise itbâk sıfatının bir gereği olabilir, zâd sesi için gerekli nefh özelliği de ancak dilin sağ veya sol kenarından gerçekleştirilebileceği için kaynaklarda bir yön belirlemesine gidilmiş olmalıdır. İlk dönemlerde zor olan zâd 'in telaffuzu kolay olan peltek seslerin itbâk özelliği yönüyle zâd'a benzeyeni za sesine doğru kaymışken sonraları özellikle Kuzey Afrika'da itbak özelliği katılmış dâl sesine kaymış olmalıdır. Halen Mısırda günlük konuşma dilinde peltek sesler, oluşum yerlerine en yakın olan sert seslere dönüştürülerek kullanılmaktadır.

Neticede zâd sesinin telaffuzu zor olan bir ses olduğunda görüş birliği vardır. On birinci yüzyıla kadar yapılan çalışmalarda zâd sesinde kaymaların olduğu konusunda fikir birliği vardır. Bu eserler meselenin çözümünü ilk eserlere müracaat etmekte ve kayıtlarda geçen sıfat ve mahreçleri anlamakta bulmuştur. Son iki asırda ortaya çıkan durum ise aynı kaynakları kullanmakla birlikte kavramları farklı bakış açılarıyla analiz etmekten kaynaklanmaktadır. Saçaklızade, zâd sesinin rihvet özelliğine sahip olduğunu vurgulayarak zâd sesinin patlamalı (şedid) sesler gibi olmadığını anlatırken, el-İzmîrî şiddet sıfatını güç-kuvvet manalarıyla değerlendirmiş olmalı ki zâd sesinin güçlü sıfatlara sahip olduğunu ispat etmeye çalışır. Ona göre her ne kadar rihvet bir zayıflık(!) özelliği olsa da diğer bütün

⁵³ Geniş bilgi için bkz. 'Abdullah b. Hamed el-Hasrân, Merâhîlu Te'tavvuri'd-Dersi'n-Nahvî, İskenderiye 1993, Dâru'l-Ma'rife el-Câmi'iyye, s. 163-174

sıfatları güçlüdür⁵⁴. Rihvet özelliği üzerinden zâd sesinin za harfine benzediğini (elbette aynıysa değil) savunanların tezi makul görünmekle birlikte savundukları “manayı değiştirdiği için namazı bozar” tezinin “manayı değiştirir” kısmının isabet-siz bir çıkarım olduğunu düşünüyoruz. Asırlarca zâd sesinin za sesiyle karıştırılması durumunda mananın değişeceği doğrudan veya dolaylı bir biçimde anlatılmıştır. Zira her iki ses de Arapçada var olan seslerdendir. İstîtâle sıfatı katılmış dâl sesi ise Arapçada olmayan bir sestir, dolayısıyla okuyucuların ve dinleyicilerin manayı karıştırma tehlikesi yoktur.

Yirminci yüzyılın başlarında el-Ezher Üniversitesi çevresinde yaşananları bir tarafa bırakacak olursak, çağdaş sesbilim eserlerinin meseleyi geçen yüzyıllardaki üsluptan farklı ilk beş asrın üslubuna yakın bir üslupla işlediğini görmekteyiz. Bunların arasında eski sesin tamamen kaybolduğunu iddia edenler de olmuştur. Elbette işitme duyusuyla ilgili ses kaydı yapılmamış bu iddianın ispatı zordur. Ancak meselenin incelenmekte olduğunu görmek memnuniyet vericidir.

Kaynakça

‘Abdurra’ûf b. Muhammed Kârî, el-Mulâhazâtu'l-Hâmmie fi ‘İlmi't-Tecvîd ‘İnde'l-Kurâ’ Ehlî'n-Nuṭṭ, thz.

Buhari, Sahih-i Buhari ve Tercemesi, trc. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken yay., İst 1987

Ed-Dânî, ebu ‘Amr , el-Muḳni’ fi Masâḫifi Ehlî'l-Emşâr, thz.

Enis, İbrahim, el-Asvâtu'l-Luğaviyye, Mektebetu'l-Anglo el-Misriyye, Mısır 2007

Eşraf Muhammed Fu’âd Tal’at, ‘İlâmu’s-Sâdeti’n-Nucebâ’, Mektebetu’s-Sunne, Kahire 1988

Hamidullah, Muhammed, İslam Müesseselerine Giriş, çev. İhsan Süreyya Sırma, Düşünce Yay., thz.

İbn el-Cezerî, et-Temhîd fi ‘İlmi't-Tecvîd, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Muessetu’r-Risâle, Beyrut 1986

İbn Cinnî, Simu Şinâ’ati'l-İrâb, thk. Ḥasan Hindâvî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1985

İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât, Zînetu'l-Fuzâlâ’, thk. Ramazan ‘Abduttewâb, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut 1988

İbn Sînâ, Esbâbu Ḥudûsi'l-Ḥurûf, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1978

⁵⁴ Bkz. Muhammed el-İzmîrî, Risâle fi'r-Reddi ‘Alâ'l-Mar’aşî, Kral Suud Ün. Kütüphanesi, no: 3125z

- El-**Kâfî**, ebu 'Ali, **Zeylu'l-Emâfî ve'n-Nevâdir**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, thz.
- Kemâl Muḥammed Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, Dâru Ğarîb, Kahire 2000
- El-Mar'aşî, Muḥammed b. Ebi Bekr , Cuhdu'l-Muḳil, thk. Sâlim **Kaddûrî el-Ḥamed**, Dâru 'Ammâr, Amman 2001
- Mekkî b. Ebi **Tâlib**, er-Ri'âye li Tecvîdi'l-**Qirâ'a**, tashih: Cemâl Muḥammed Şeref- 'Abdullah 'Ulvân, Dâru's-**Şahâbe** li't-Turâs, Tanta 2002
- El-Muberrred, ebu'-'Abbâs, el-Muḳteżab, thk. Muḥammed 'Abduḥâlik 'Uzayma, Vizâratu'l-Evḳâf Lecnetu **İhyâ'i't-Turâsî'l-İslâmî** Kahire 1994
- Muḥammed Cebbâr el-Mu'aybid, Buġyetu'l-Murtâd li **Teşhîhî'z-Zâd** Te'lîfu 'Alî b. Ğânim el-Maḳdisî, el-Mevrid Dergisi, Cilt 18 Sayı 2, Bağdat 1989
- Ramazan 'Abduttevâb, el-Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luġa, Mektebetu'l-**Hâncî**, Kahire 1997
- Ramazan 'Abduttevâb, et-Taṭavvuru'n-Naḥvî, Mektebetu'l-**Hâncî**, Kahire 1997
- Es-Sekkâkî, ebu Ya'ḳûb, Miftâḥu'l-'Ulûm, tashih: Muḥammed ez-Zehrî el-Ğamrâvî, el-Maṭba'atu'l-Edebiyye, Mısır, 1317h.
- Sibeveyh, ebu Bişr, el-Kitâb, thk. 'Abduselâm Hârûn, Mektebetu'l-**Hâncî**, Kahire 1983
- Şubḥî es-Şâlih, Dirâsât fi Fıḳhi'l-Luġa, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2004
- Taha Muḥsin, Ğâyetu'l-Murâd fi Ma'rifeti **İhrâcî'z-Zâd**-İbnu'n-Neccâr, Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmî el-'İrâkî, Sayı 39/2, Bağdat 1988
- Üçok, Necip, Genel Fonetik, Ank. Ün. Dil ve Tarih-Coġrafya Fak. Yay., İst. 1951
- Ez-Zebîdî, ebu Bekr , Kitâbu'l-Vâzih, thk. Abdülkerîm **Ḥalife**, el-Câmi'atu'l-Urduniyye, 1962
- Ez-Zemaḥşerî, ebu'l-**Kasim**, el-Mufaşşal fi 'İlmi'l-'Arabiyye, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut 2006

Discussions About Zâd Sound From The Past Till Today

Muslims take a great interest in learning the holy Quran. The right recitation of Quran was one of the aspects of learning Quran. By the first half of the second century Muslim researchers explained the sound system of Arabic and compiled many books. By the third century they began compiling books

and articles that clarifying the difference between ẓad and ẓa sound. Then after a few centuries when some Arabs began to pronounce ẓad sound like dal sound, the researchers compiled articles in order to straighten the pronunciation of ẓad sound. The compilation about ẓad sound is still continuing nowadays, and this article is a summary of the accuracy of ẓad sound problem during centuries.

مناقشات حول صوت الضاد من الماضي الى الحاضر

اهتم المسلمون بتعلم القرآن منذ بداية نزوله. وكانت التلاوة الصحيحة للقران وجهها من وجوه هذا الاهتمام. بدأ الاهتمام بالنواحي الصوتية لتلاوة القرآن كنوع من انواع الدرس في بداية القرن الثاني الهجري و ألفت الكتب الدّراسة للأصوات اللغوية. اما التأليف في التفريق بين صوتي الضاد و الظاء فقد بدأ في القرن الثالث. وبعد عدة قرون عندما عمّت نطق الضاد بصوت شبيه بصوت الدال المفحمة استمرت العناية بصوت الضاد بتأليف كتب لتصحيح نطق الضاد. و هذا المقال ما هو الا موجز لما دار حول صوت الضاد خلال قرون.